

*Ю.Є. КИРИЛОВ, кандидат економічних наук, доцент  
І.В. ОСАДЧУК, кандидат сільськогосподарських наук, доцент  
Державний вищий навчальний заклад  
«Херсонський державний аграрний університет»*

## **Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах глобалізації**

Зовнішнє середовище сучасних корпорацій, компаній, підприємств стає складнішим і конкурентнішим. Зникають торговельні бар'єри, прискорюються та дешевшають комунікації, спостерігається конвергенція смаків споживачів на багато видів товарів, тобто світ перетворюється в єдиний бізнес-простір і набуває статусу глобального середовища.

Глобалізаційні процеси не минули й Україну. Наразі український селянин відчуває вплив світової економічної кризи. При цьому він лише відіграє, а не виконує соціальну роль господаря, який працює на землі відповідно до своїх уподобань, інтересів і можливостей, адже економічна свобода, що є у нього, – досить ілюзорна. Останнє підтвердила й ситуація, яка склалася восени 2009 року, коли виправданим кроком було притримати зерно до весни, тобто до зростання ціни на сільськогосподарську продукцію. Проблема неможливості одержання від банків кредитних коштів на придбання насіння, добрив, пально-мастильних матеріалів змусила селян продавати зібране збіжжя за економічно невиправданою ціною, встановленою не ними чи кінцевими споживачами, а посередниками. Ця ціна у 2009 році, як і в інші врожайні роки, була настільки низькою, що для придбання 1 т дизельного палива доводилося продавати майже 9 т пшениці.

В умовах глобалізації означені проблеми ще більше загострюються. Реальна світова економічна криза та загроза продовольчої кризи, яка повинна була б зумовити зростання цін на продовольство, не нівелюють вплив одна на одну, а тільки погіршують становище українського села. Нині в Україні для будь-якого типу аграрних формувань

домінуючою стала концепція виживання. Це стосується й малих форм господарювання у сільському господарстві, а саме особистих селянських господарств (далі – ОСГ) і фермерських господарств – найраціональнішої форми господарювання в аграрному секторі економіки<sup>1</sup>, яка володіє більшим, ніж інші види господарств, запасом міцності й спроможністю вижити в періоди економічних труднощів, достатньою гнучкістю, щоб пристосуватися до посилення тиску глобальної системи агробізнесу, використовуючи при цьому різні системи пристосування. Селянин змушений у повну силу використовувати свій розум, знання, спритність і лише сподіватися на захист та підтримку держави.

Стабілізація й подальше ефективне функціонування малих форм господарювання на селі неможливе без використання дієвих способів підтримки їхнього розвитку в умовах глобалізації. Актуальність обраної теми дослідження посилюється впливом економічної та загрозою продовольчої світових криз, а також незадовільними темпами розвитку особистих селянських господарств і сповільненням розвитку фермерства, яке, на думку багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників, є одним із дієвих шляхів відродження підприємницької діяльності сільських товаровиробників.

Питання розвитку малих форм господарювання на селі завжди були й залишаються в центрі уваги науковців. Так, формування і розвиток малих організаційно-господарських структур у сучасних умовах функціо-

<sup>1</sup> Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 90–92.

нування аграрного сектору економіки України досліджували: В.П. Горьовий, П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник, О.М. Онищенко, О.М. Шпичак, М.Г. Шульський, В.В. Юрчишин<sup>1</sup> та ін. Проте в науковій літературі з проблем розвитку аграрного виробництва майже відсутня інформація про результати досліджень щодо можливості державної підтримки розвитку особистих селянських і фермерських господарств в умовах глобалізації. Крім того, досліджуючи функціонування цих організаційно-господарських структур, автори в основному зосереджували свою увагу на загальних тенденціях їхнього розвитку, не надаючи особливого значення специфічним особливостям здійснення процесів господарювання в кожній з них, особливостям їхньої діяльності в умовах глобалізації та визначенню ролі у розв'язанні проблеми забезпечення населення нашої країни продовольством. Однак кожне господарське утворення характеризується комплексом специфічних особливостей, які чим глибше досліджуються, тим зрозумілішою стає роль кожного господарського формування у забезпеченні продовольчої безпеки України, тим легше визначити способи підтримки їхнього розвитку в умовах глобалізації.

Мета статті – визначити роль малих форм господарювання на селі у забезпеченні продовольчої безпеки України та способи підтримки розвитку особистих селянських господарств в умовах глобалізації.

У світовому сільськогосподарському виробництві сформувалося три основні типи сільськогосподарських виробників: селянські домогосподарства; малі й середні ферми сімейного типу, інтегровані в світове сільське господарство; великі сімейні ферми та несімейні корпорації (США, Латинська

Америка, Австралія і країни з перехідною економікою).

У сільському господарстві України прийнято виділяти такі форми товаровиробників: державні підприємства, господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, підприємства інших форм господарювання, фермерські господарства, господарства населення. Кількість цих формувань, за даними Державного комітету статистики України, станом на 01.07.2009 року становила відповідно: 354, 7879, 4326, 1101, 1505, 43 894 та 5 376 000 од. Серед них 59 059 од. – діючі господарюючі суб'єкти (зареєстровані юридичні особи за основним видом діяльності) у сільському господарстві України. Частка фермерських господарств від їх загальної кількості становила 74,3 %. Найбільшу частку з усіх сільськогосподарських товаровиробників (99,7 %) становили малі форми господарювання на селі, тобто така господарська діяльність, що ґрунтується на праці членів сім'ї із можливим залученням найнятих працівників. Під цей критерій підпадають фермерські господарства й ОСГ. Кількість останніх на 01.01.2009 року становила 4 666 000 од.

Роль ОСГ і фермерських господарств у розв'язанні проблеми забезпечення у кризові моменти життя нашої країни її населення продовольством не можна недооцінювати. Вироблена ними продукція не лише використовується селянами для власного споживання, а й надходить на ринок. Результати проведенного нами у 2009 році опитування жителів міст Південного регіону України вказують на те, що виживанню 64 % з них сприяють родинні зв'язки із селом, що збереглися в тому чи іншому вигляді. Тобто додатковим джерелом відтворення життя міських жителів є ОСГ їхніх родичів-селян. Ще 4% опитаних жителів міст зазначили, що самостійно вирощують овочі та фрукти на своїх дачах. Якщо взяти до уваги ті факти, що в нашій країні у містах проживає близько двох третин населення (за даними Держкомстату України на 01.01.2009 року – 68,2%), й те, що сільські жителі здебільшого харчуються за рахунок домашнього господарства, то стає зрозумілим, що виживанню переважної більшості населення України і

<sup>1</sup> Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: моногр. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.; Мельник Л.Ю. Розвиток фермерського землекористування / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 15-20; Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М. Онищенко. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 92 с.; Особисті підсобні господарства України - аналіз витрат та ефективності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції / [за ред. академіка УААН О.М. Шпичака]. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 236 с.; Шульський М.Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку: моногр. / М.Г. Шульський. – Л., 2004. – 392 с.; Юрчишин В.В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В.В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 68-73.

сьогодні сприяє сільськогосподарська праця власників ОСГ та членів їхніх сімей.

Діяльність малих форм господарювання в усьому світі стала однією з умов забезпечення продовольчої безпеки країн. У розвинутих країнах Західної Європи, де поширені малі форми господарювання, врожайність зернових культур становить 7-8 т зерна з 1 га, а продуктивність корів – 7-8 т молока на корову на рік. В Україні сільськогосподарське виробництво останнім часом також стає ефективнішим і все більше набуває ознак експортно-орієнтованої галузі. І це зрозуміло, адже, незважаючи на загальносвітову економічну кризу, продукти харчування – це те останнє, на чому людство економитиме.

У 2009 році Україна вийшла в лідери за поставками на світовий ринок соняшникової

олії, закріпила за собою третє місце у світі за обсягами експорту зернових культур, хоч їхній урожай був помітно меншим, ніж у попередньому 2008 році, збільшила експорт м'яса. Загалом, за попередніми даними Держкомстату України, у 2009 році в усіх категоріях господарств аграрної сфери було вироблено на 0,1% продукції сільського господарства більше, ніж у 2008 році. При цьому виробництво у сільськогосподарських підприємствах скоротилося на 0,6%, а в господарствах населення – зросло. Однак виробництво основних видів продукції тваринництва: м'яса великої рогатої худоби, свиней та птиці, а також молока та яєць у сільськогосподарських підприємствах у 2009 році зросло на 5,4–9 % (табл.1).

### 1. Виробництво основних видів продукції тваринництва та рослинництва у 2009 році (попередні дані)

Продукція	Господарства усіх категорій		Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	2009 р.	у % до 2008 р.	2009 р.	у % до 2008 р.	2009 р.	у % до 2008 р.
М'ясо всіх видів (у живій масі), тис.т	2728,4	100,2	1400,4	105,4	1328,0	95,2
Яйця, млн.шт	15856,8	106,0	9234,2	109,0	6622,6	102,1
Молоко, тис.т	11603,6	98,7	2236,6	107,0	9367,0	96,9
Зерно (у вазі після доробки), млн.т	46,0	86,4	36,0	85,7	10,0	89,3

Вітчизняне сільське господарство виявилося одним із небагатьох секторів економіки, в якому протягом усього періоду світової економічної кризи зберігалося позитивне зовнішньоекономічне сальдо. Одразу зазначимо, що тут мова не йде про бурхливий розвиток аграрної сфери нашої держави, адже з 2000 по 2008 рік сільське господарство демонструвало значно кращі результати. За даними статистики<sup>1</sup>, обсяги виробництва валової продукції сільського господарства у той період зросли в цілому на 33,5 %, у т.ч. в сільськогосподарських підприємствах – на 80,8 %, а в господарствах населення – на 9,1 %. Проте найбільше зростання спостерігалося у фермерських господарствах – за досліджуваний період при збільшенні площі їхніх сільськогосподарських угідь удвічі, обсяги виробництва зросли у 4,5 рази. Найвищим

приріст виробництва валової продукції сільського господарства фермерських господарств був у 2008 році – 70,3 % (табл. 2).

Незважаючи на таку позитивну динаміку приросту виробництва валової сільськогосподарської продукції фермерських господарств, у 2008 році ними було вироблено лише 5,7 % цієї продукції при рівні рентабельності виробництва 24,6 %, тоді як сільськогосподарськими підприємствами – 40,3 % (рівень рентабельності виробництва 14,0 %), а господарствами населення – 54,0 %.

Складається враження, що ОСГ існують для того, щоб заповнювати сільськогосподарською продукцією власного виробництва прогалини, що утворилися внаслідок певних перекосів в управлінні державою, або ті, які не бажають заповнювати великі господарські формування через високу трудоемність. Наприклад, через низькі ціни на молоко впродовж останніх років в Україні значно скоротилося поголів'я великої рогатої худоби

<sup>1</sup> Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2008 рік» / Держкомстат України; за ред. Ю.М. Остапчука. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 370 с.

би. Молочна галузь у більшості сільськогосподарських підприємств була фактично знищена. За попередніми даними Держком-

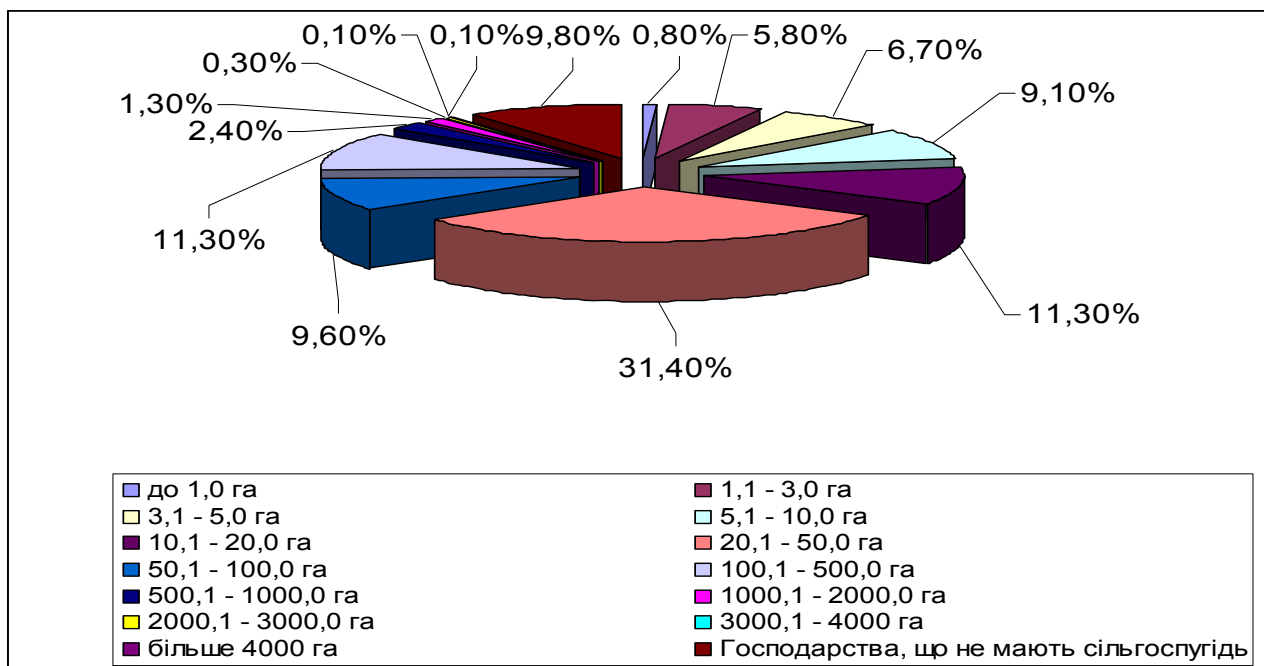
стату України, на 1 січня 2010 року 78,1 % загальної кількості корів сконцентровано в ОСГ.

## 2. Динаміка приросту виробництва валової продукції сільського господарства за основними групами виробників у 2005 – 2008 роках, % до попереднього року

Група виробників сільськогосподарської продукції	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Господарства усіх категорій	+0,1	+2,5	-6,5	+17,1
У т. ч.:				
сільськогосподарські підприємства	+2,7	+9,4	-4,3	+35,1
фермерські господарства	+8,7	+19,6	+15,1	+70,3
господарства населення	-1,4	-1,6	-7,9	+5,2

На 01.01.2009 року в Україні функціонувало 4666 тис. од. ОСГ загальною земельною площею 6585,2 тис. га та 42 446 фермерських господарств, загальна земельна площа яких становила 4327,8 тис. га. Середній розмір площі сільськогосподарських угідь фермерського господарства дорівнював 101,96 га. Однак реальні розміри конкретних господарств дуже різняться. Це підтверджують дані про структуру фермерського сектору за розмірами цих господарських формувань станом на 01.01. 2009 року (рис. 1).

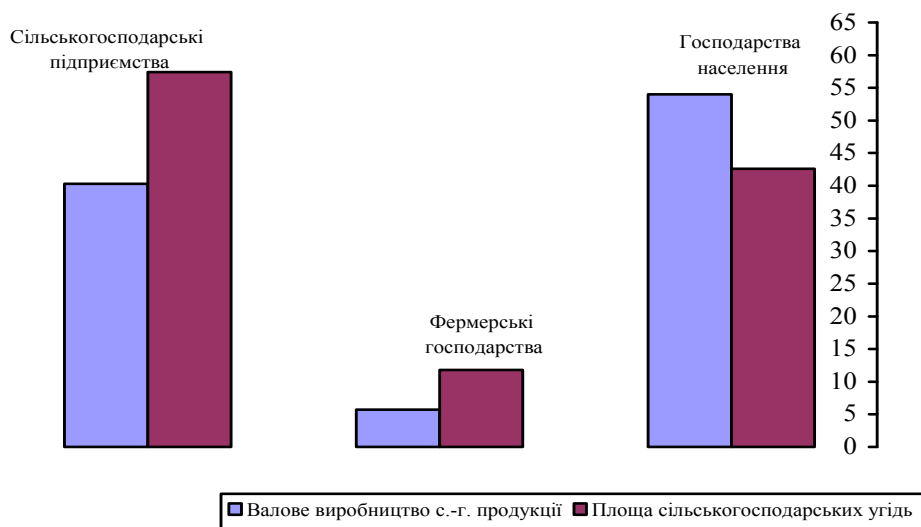
Як видно з рисунка 1, частка фермерських господарств розміром більше 1000 га становить 1,9 % від загальної кількості господарських формувань цього типу. Ще 9,8 % таких господарств – це ті, що не мають сільськогосподарських угідь. Це означає, що майже всю продукцію рослинництва, яку виробляють фермерські господарства, продукують 88,3 % таких господарств, розміри яких коливаються в межах від 1 до 1000 га. З них найбільше, а саме 31,4 %, становлять господарства із загальною площею сільськогосподарських угідь від 20 до 50 га.



**Рис.1. Розподіл фермерських господарств України за розміром сільськогосподарських угідь (станом на 01.01.2009 року)**

У структурі валового виробництва сільськогосподарської продукції в Україні фермерський сектор на 01.01.2009 року займав лише 5,7 %, хоча частка сільськогосподарських угідь цих господарств становила

11,8 % від загальної площі сільськогосподарських угідь усіх сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та ОСГ (рис. 2).



**Рис. 2. Структура виробництва валової продукції сільського господарства та сільськогосподарських угідь за категоріями господарств у 2008 році, %**

У ході дослідження було встановлено, що ОСГ та фермерські господарства поставлені в дещо різні умови господарювання. Насамперед, це стосується проблеми оподаткування. Так, в Україні доходи від ведення ОСГ не оподатковуються, за винятком господарств, розміри яких перевищують 2 га землі, виділеної для ведення ОСГ, тобто які розширили свої землеволодіння за рахунок земельних паїв. Для таких господарств діє інше правило – оподатковуються доходи, одержані від реалізації продукції, виробленої ними. Та зрозуміло, що, оскільки облік у цих господарствах не ведеться, розрахувати собівартість виробленої продукції майже неможливо, розмір податку визначається «на око», і явно не на користь держави. А фермерські господарства крім фіксованого податку є також платниками внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в органах Пенсійного фонду України і Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України тощо.

Для прикладу розглянемо фермерське господарство, розмір землеволодіння якого 48 га, в якому працює й одержує мінімальну заробітну плату лише сам фермер. Прості розрахунки показують, що з січня 2010 року

він має сплачувати державі у вигляді різних податків щомісяця в середньому 350 грн, тобто 4200 грн на рік. Отже, фермер, сплачує з кожного гектара землі щомісяця близько 7,5 грн, а щороку – 90 грн.

На нашу думку, в умовах глобальної впливу світової економічної кризи та загрози продовольчої кризи малі форми господарювання на селі й держава повинні не шукати винних у тому, що українське село занепадає, а йти назустріч одне одному. Щоб вимагати від держави допомоги, селяни, і насамперед, власники великих ОСГ повинні розуміти, що їхні господарства становлять 68,2 % від загальної кількості товаровиробників сільськогосподарської продукції, що в цілому відповідає світовим тенденціям. Однак на відміну від українських, господарства, аналогічні великим ОСГ, в інших країнах сплачують державі досить значні суми податків, що дає змогу виділяти кошти на підтримку сільського господарства, на розвиток інфраструктури сіл та окремих «ферм», на пенсійне забезпечення селян тощо.

Ми не є прихильниками бездумного обкладання податками селян у ці важкі часи. Однак у процесі досліджень було виявлено, що після реформування великих сільськогосподарських підприємств багато селян одержали земельні паї, розміри який неоднакові не лише у різних регіонах країни, а й на територіях сусідніх сільських рад. Тому власники ОСГ, які в результаті розпаювання земель значно збільшили розміри своїх земе-

льних ділянок, нині обробляють і 5, і 10 га землі. Якщо ж у кількох членів однієї сім'ї є власні земельні ділянки поза межами населених пунктів, а саме земельні паї, то розміри спільної земельної ділянки, якою володіє дана сім'я, зростають у відповідну кількість разів і навіть можуть значно перевищувати площі землеволодіння найбільш поширених у світі фермерських господарств із землекористуванням від 20 до 50 га. Зрозуміло, що комусь із членів сім'ї, а то й не одному, доводиться працювати в ОСГ, і ця робота є для них основною. При цьому такі ОСГ, здебільшого, не є платниками податків. Тому вивчивши погляди інших дослідників на можливі способи розв'язання цієї проблеми, зібравши необхідну фактичну інформацію, проаналізувавши її й провівши ряд розрахунків, пропонуємо власне бачення її розв'язання, взявши за основу вислів «Усе непотрібне складне, а все, що треба – просто».

По-перше, слід відмовитися від намірів деяких економістів обкласти податками ОСГ, розміри яких не перевищують площі земельних ділянок, виділених їх власникам безоплатно для ведення особистого селянського господарства. Такі господарства мають сплачувати лише податок на землю.

По-друге, ОСГ, землеволодіння яких перевищує 2 га, повинні сплачувати єдиний податок. Однак цей податок не повинен поширюватися на присадибні земельні ділянки та на землю, надану для ведення ОСГ (у сумі землеволодіння господарства не повинно перевищувати 2 га). Розмір єдиного податку має визначатися місцевою радою народних депутатів, виходячи з площі земельної частки (паю). За основу при розрахунках слід брати суму податкових платежів, які здійснюють фермерські господарства – платники фіксованого податку, що господарюють на даній сільській території. Наприклад, якщо фермерське господарство (з розглянутого вище прикладу) сплачує 7,5 грн щомісяця, то розмір єдиного податку, що має сплатити власник ОСГ, який володіє земельним паєм 7,5 га, становитиме 56,25 грн за місяць, або 675 грн на рік. Використання запропонованої методики розрахунку єдиного податку для ОСГ не допустить свавілля або, навпаки,

– потурання місцевої влади у встановленні розміру цього податку і зростання невдоволення фермерів з приводу невідповідності податків, які сплачують вони, та податків, що сплачують власники великих ОСГ. Це поліпшить соціально-психологічний клімат у групі жителів одного населеного пункту і певним чином зменшить соціальну напругу на селі.

По-третє, якщо власник земельного паю виступає орендодавцем землі, то він не звільняється від сплати єдиного податку. Орендар може запропонувати орендодавцеві, крім орендної плати за землю, ще й сплачувати за нього єдиний податок. Для прикладу розглянемо ситуацію, що склалася в одному з сіл Горностаївського району Херсонської області, де площа земельного паю становить 10 га. Від орендаря наприкінці 2009 року кожен власник такого паю одержав по 3200 грн, тобто по 320 грн за 1 га. Неважко поррахувати, що, навіть сплативши 850 грн у рік єдиного податку, у селянина залишається 2350 грн доходу. При цьому ніяких інших фінансових витрат на цей пай він не здійснює.

Такі непопулярні кроки змусять селян обирати: чи самим працювати на власній землі, чи здавати її в оренду, а в майбутньому й продати, чи надавати в безоплатне користування іншій особі або сільській громаді за умови, що вони й сплачуватимуть єдиний податок. На нашу думку, таку можливість слід також передбачити й обґрунтувати законодавчо. Це дасть можливість уникнути ситуацій, коли людина з певних причин сама не може обробляти пай і бажаючих взяти цю землю в оренду не знаходить, а податок потрібно сплатити. У даному випадку сільська рада за письмовою заявою власника земельного паю має опікуватися тим, щоб знайти йому застосування.

По-четверте, кошти, які надійшли від ОСГ до бюджету у вигляді єдиного податку, мають розподілятися наступним чином: по 40 % суми – до місцевого бюджету та на загальнообов'язкове державне соціальне страхування в органах Пенсійного фонду України; 15 % – до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття і ще 5 % – до Фон-

ду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Сільське господарство України здавна включене в загальноцивілізаційні процеси. Хлібороби впродовж багатовікової історії України не раз ставали на шлях цивілізованого вільного господарювання, однак навіть тепер, коли наша країна стала незалежною, значна більшість українських селян, не маючи належної державної підтримки, перетворилися з сільськогосподарських товаровиробників, що працюють на забезпечення продовольчої безпеки держави, у шукачів можливості хоча б забезпечити своїм сім'ям більш-менш пристойне існування.

Незважаючи на те, що в стабільних умовах господарювання першість у виробництві сільськогосподарської продукції тримають великі підприємства, у часи економічних і політичних негараздів та при несприятливій кон'юнктурі ринку вони скорочують виробництво тих видів продукції, які вважають неприбутковими. У короткі строки відновити виробництво, від якого відмовилися раніше, у великому обсязі – непросте завдання, а ось ОСГ і невеликим фермерським господарствам це під силу. Їхня живучість та економічна стійкість перевірені часом. У 2008 році в Україні частка малих форм господарювання у виробництві валової сільськогосподарської продукції становила 59,7%. Однак не слід підходити до оцінки діяльності малих форм господарювання на селі тільки з погляду виробників продукції сіль-

ського господарства. Можливо навіть важливішим є те, що сучасні ОСГ та фермерські господарства в українському селі – це звичний спосіб життя селян, осередок культурних традицій нашого народу, джерело життєвої сили нації, ефективний спосіб зниження соціальної напруги й розв'язання проблеми зайнятості сільських жителів.

Є й інший бік справи, а саме – продовольча безпека країни. Ми певні, що вплив глобалізаційних процесів, які відбуваються у світовому сільському господарстві, й загроза продовольчої кризи змусять політиків і науковців задуматися над тим, хто годуватиме український народ, коли селянські господарства ослабнуть без підтримки держави. Адже власники глобальних агрокомпаній навряд чи забезпечуватимуть нас дешевим продовольством.

Враховуючи вказані обставини, науковцям слід розробити дієві способи підтримки ОСГ. На нашу думку, одним із таких способів є встановлення для господарств, земельоводіння яких перевищує 2 га, єдиного податку. Його введення дасть змогу державі накопичувати й виділяти кошти на підтримку сільського господарства, місцевій владі – на розвиток інфраструктури населених пунктів та окремих господарств, що розташовані поза межами населених пунктів тощо, а селянин відчує себе захищеним, оскільки одержить законне право на пенсійне забезпечення та інші соціальні гарантії.

---

*Проаналізовано сучасний стан малих форм господарювання, що функціонують в аграрній сфері України. Визначено роль фермерських та особистих селянських господарств у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави й запропоновано спосіб підтримки розвитку останніх в умовах глобалізації.*

*Проанализировано современное состояние малых форм хозяйствования, функционирующих в аграрной сфере Украины. Определена роль фермерских и личных крестьянских хозяйств в обеспечении продовольственной безопасности нашего государства и предложен способ поддержки развития последних в условиях глобализации.*

*The article analyses the current state of small forms of managing, operating in the agrarian sector of Ukraine and a way to support the development of the latter in the context of globalization is suggested.*

\* \* \*